

سفرنامه‌های خطی فارسی

جلد دوم

تصحیح و پژوهش

هارون وهومن

نشر اختران

سرشناسه	وهمن، هارون، ۱۳۴۵-
عنوان و نام پدیدآور	سفرنامه‌های خطی فارسی / تصحیح و پژوهش هارون وهمن.
مشخصات نشر	تهران: اختران، ۱۳۸۸.
شابک	دوره: 978-964-8897-88-3 ج. ۲: 978-964-8897-85-2
فهرست نویسی	فیبا.
موضوع	سفرنامه‌ها.
موضوع	ایران - سیر و سیاحت - قرن ۱۳.
رده‌بندی کنگره	۷۱۳۸۶ س ۷/۵/۵ DSR
رده‌بندی دیویی	۹۵۵/۰۷۴۰۴۲
شماره کتابشناسی ملی	۱۱۴۲۳۲۰

نشر اختران

سفرنامه‌های خطی فارسی (جلد دوم)

تصحیح و پژوهش: هارون وهمن

حروفچینی: اعظم زارع مهرجردی

طراحی روی جلد: ابراهیم حقیقی

چاپ اول: ۱۳۸۸

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

شماره‌ی نشر: ۱۸۵

لیتوگرافی: پارسیان

چاپ: نیکا - صحافی ایران هنر

تلفکس انتشارات: ۶۶۴۱۰۳۲۵ - تلفن فروشگاه: ۶۶۴۱۱۴۲۹ - ۶۶۹۵۳۰۷۱

آدرس پستی: ایران - تهران - صندوق پستی ۷۶۵-۱۳۱۴۵

Email: info@akhtaranbook.com

http://www.akhtaranbook.com

ISBN: 978-964-8897-85-2

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۸۹۷-۸۵-۲

تمام حقوق این اثر متعلق است به نشر اختران

بهای دوره‌ی ۴ جلدی: ۶۵۰۰۰ تومان

۹	یادداشت مجموعه
۱۵	مقدمه جلد دوم
۱۷	سفرنامه مکه..... نایب‌الصدر شیرازی
۲۶۳	سفرنامه مازندران..... کلنل برونیار
۳۰۷	سفرنامه عتبات..... تیان‌الملک
۵۴۷	مقصود جهان..... محمود میرزا قاجار
۶۳۷	سفرنامه همدان..... محمد تقی پیشخدمت

۱. این مجموعه دربرگیرنده ۱۰۹ سفرنامه خطی فارسی است که به زبان فارسی و در عصر قاجاریه (۱۱۹۳-۱۳۴۳ ه.ق. / ۱۷۷۹-۱۹۲۵ م.) نوشته شده است.
۲. این مجموعه در ۱۹ جلد قطع وزیری و طی ۵ سال شمسی (۱۳۸۷-۱۳۹۱ ه.ش.) انتشار خواهد یافت؛ یعنی در ۲۰ آذرماه ۱۳۹۱ ه.ش. طرح تصحیح انتقادی سفرنامه‌های خطی فارسی پایان می‌یابد.
۳. بیش از ۷۰٪ این نسخه‌های خطی منحصر به فرد است.
۴. من این سفرنامه‌ها را به دو دلیل و هدف تصحیح کرده‌ام:
۴-۱ لذت و عشق وصف ناشدنی از بازنویسی، ویرایش، تصحیح و پژوهش سفرنامه‌های خطی.
- ۴-۲ احیای بخش غبارگرفته منابع دست اول تاریخ معاصر ایران و دیگر مناطق جهان.
۵. سفرنامه‌ها در این مجموعه، به سه دسته تقسیم می‌شوند:
۵-۱ سفرنامه‌ها، خاطرات و گزارش سفر ایرانیان (به داخل و خارج از ایران).
۵-۲ سفرنامه‌ها، خاطرات و گزارش سفر اروپاییان، که توسط مترجمان عصر قاجار به فارسی ترجمه شده‌اند.
- ۵-۳ خاطرات سیاحان، جهانگردان و کارگزاران سیاسی از مسافرت‌ها و مأموریت‌های دولتی خویش.
۶. کمتر از ۱۴ سفرنامه، در گذشته نیز تصحیح و منتشر شده‌اند؛ که این مسئله تنها به یکی از دو دلیل زیر است:
۶-۱ هم‌زمانی تصحیح از سوی دو مصحح و پژوهشگر.

۶-۲ غیر علمی دانستن تصحیح قبلی.

۷. مهم‌ترین مشکل در تصحیح متون خطی، به دست آوردن پیرینت یا لوح فشرده آنهاست؛ مثلاً یکی از کتابخانه‌هایی که از بودجه دولت در قم استفاده می‌کند، با این استدلال که خودمان داریم سفرنامه‌ها را تصحیح می‌کنیم، از دادن کپی حتی یک برگ یا صفحه اول و آخر این نسخه‌ها هم خودداری می‌کند. کتابخانه دیگری نیز در پایتخت، مصححان را گزینش می‌کند و کتابخانه دیگری در شرق این مرز و بوم، آنها را تک‌نسخه‌ای و نفیس خوانده و حتی اجازه رؤیت میکروفیلم را هم نمی‌دهد.

در هر صورت، با ترفندهای گوناگون قانونی، توانسته‌ام سفرنامه‌های موجود در کتابخانه‌های رضوی مشهد، ملی تهران، ملک، کاخ موزه گلستان، مدرسه عالی سپهسالار، مجلس شورای ملی و سنای سابق، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان در اسلام‌آباد، مرکز احیای میراث اسلامی و مسجد اعظم قم را به صورت لوح فشرده تهیه کنم.

۸. در نمایه‌سازی و استخراج فهرست اعلام سفرنامه‌ها، دوره حل وجود داد:

۸-۱ نمایه‌سازی در پایان سفرنامه

۸-۲ استخراج اعلام در پایان هر مجموعه

روش اول، که یادگار انتشار مقالات تاریخی در فصلنامه غنی و پرارزش «بررسی‌های تاریخی» - غنی‌ترین مجله تخصصی تاریخ به زبان فارسی، از آغاز تا امروز - است، به دلیل آن که هم بر حجم کتاب می‌افزود و هم محققان را دچار سردرگمی می‌کرد و بهره‌چندانی از منظر یافتن اعلام خاص نداشت، معقول و منطقی به نظر نرسید.

در روش دوم، پژوهشگری که مثلاً درباره یک مکان (نام‌واژه جغرافیایی) تحقیق می‌کند، همان نام‌واژه را در نامیاب جغرافیایی جستجو می‌کند و لازم نیست تمام سفرنامه‌های یک مجموعه را، تک‌تک بررسی کند.

۹. از تکنولوژی روز، یعنی کامپیوتر و اینترنت، نهایت بهره را برده‌ام از جمله در

موارد زیر:

۹-۱ لوح فشرده فرهنگ‌نامه‌های فارسی، انگلیسی، عبری، عربی و فرانسوی.

۹-۲ تصحیح از روی لوح فشرده نسخه‌های خطی.

- ۳-۹ لوح فشرده دائره‌المعارف‌های انکارتا، بریتانیکا و اطلس‌های تاریخی.
 ۴-۹ اینترنت و جستجو در سایت‌های مختلف (با موتور جستجوگر گوگل و یاهو).
 ۵-۹ حروفچینی و صفحه‌آرایی کامپیوتری (نرم‌افزار زرنگار، فونت متن لوتوس ۱۴).
 ۶-۹ استخراج نمایه با استفاده از فهرست اعلام زرنگار. (در پایان مجموعه ۱۹ جلدی)

هنگام بازخوانی متن، اهتمام من بر «ویرایش» اثر است، با حفظ امانت در اصل کتاب و مقصود نویسنده و سبک و لغات و اصطلاحات رایج خاطره‌نویسی در آن زمان، پس برای آنکه نثری «منقح» و «بالایش یافته» در معرض دید خوانندگان قرار گیرد، تغییر پاراگراف‌ها و رعایت علایم آیین نگارش (خاصه نقطه، ویرگول و گیومه) امری بدیهی به نظر می‌رسد.

مهمترین تغییرات، عبارتند از:

۱. ترکیب واژه «این» با «از» یا «در»، در اغلب موارد ترکیب این دو واژه به صورت «ازین» یا «درین» در آمده است؛ که در تصحیح، از شکل امروزی آن استفاده شده است.

۲. حرف مد در آن. در برخی موارد محدود و معدود، «آن» به صورت «ان» آورده شده است.

۳. هاء و همزه. «ی» (i) صفت ساز یا «ی» (i) نکره یا وحدت، بعد از «ها» غیر ملفوظ، به صورت «ای» تغییر یافته است؛ مثلاً «تازه» به «تازه‌ای»، «کتابچه» به «کتابچه‌ای». موارد استفاده علامت همزه بالای «ها» غیر ملفوظ در حالت اضافه، در این متن‌ها بسیار اندک است، مانند جامه، کلمه، خواننده.

۴. «طا» و «ت». مورد استعمال «طا» در گذشته بسیار بوده است؛ و حتی برخی نام‌های خاص را نیز در بر می‌گرفته است، که همگی به «ت» (شکل امروزی) آن تغییر یافته است؛ مانند «طاق»، «طلاطم»، «امپراطور»، «ایطالی»، «اطراق»، «طپانچه»، «طوفان»، «طهران» و «اطریش» به «اتاق»، «تلاطم»، «امپرتور»، «ایتالی»، «اتراق»، «تپانچه»، «توفان»، «تهران» و «اتریش». برخی معتقدند که نام‌های خاص را به همان سبک و سیاق موجود در «متن» باید حفظ نمود. این اختلاف نظر درباره‌ی واژه‌های دیگر هم به چشم می‌خورد. در چند مورد، خود نویسندگان از شکل نوین

کلمات بهره برده است، خاصه در کلمات «اتراق» و «تلاطم».

۵. حذف «هاء» در کلمات جمع. در عصر قاجار واژه‌هایی که به حرف «هـ» ختم می‌شد، در هنگام جمع بستن با «هـ» با حذف «هـ» روبرو می‌شدند. مثلاً «خانه» به صورت «خانها» جمع بسته می‌شد. در هنگام تصحیح، شکل امروزی واژه‌ها را برگزیدیم، مانند «قهوه‌خانه‌ها»، «کتابخانه‌ها» و «مهمانخانه‌ها».

۶. برخاستن. در قریب به اتفاق آثار عهد قاجار، این اشتباه به چشم می‌خورد، که فعل «برخاستن» را به صورت «برخواستن» نوشته‌اند. تمام این افعال به شکل امروزی آن تغییر یافته است.

۷. ترکیب «ب» یا «افعال». در این دوره گاه به چشم می‌خورد که «با» (جزء پیشین فعل) پیوسته به فعل نوشته نمی‌شود، مانند «به‌بینم» به جای «بینم». این افعال نیز با رسم‌الخط امروزی نوشته شده‌اند.

۸. اسم‌های خاص «با منشا غیرایرانی». که بدون «الف» آمده است، مانند «هارون» یا «اسماعیل» یا «اسماعیلیه» یا «اسحاق»؛ «هرون»، «اسمعیل»، «اسمعیلیه» و «اسحق» نوشته شده، به همان سبک و سیاق امروزی تغییر یافته است.

۹. موارد خاص و استثنائی در «پانویس» آمده است، مانند «خدا حافظ» به جای «خدا حافظی»؛ یا «ما» به جای «ماه» (قرن، سده)، یا واژه‌های بدون نقطه یا با نقطه اضافی (شیوه مصطلح خوشنویسان). چون از نظر زبان‌شناسی، نگارش «صد» به صورت «سد» و «سندلی» به شکل «صندلی» هم صحیح است، در پانویس (پاورقی/ زیرنوشت/ پانوش) به شکل دیگر آن اشاره شده است.

چون در این نوع «سفرنامه‌ها»، نوعی «یومیه‌نویسی» (وقایع روزبه روز) اساس قرار گرفته است، اشاره به تاریخ (Date) هر روز، از اهمیت خاصی برخوردار است. وظیفه مصحح متون تاریخی، رعایت دقیق این نکته است، که این موارد را - حتی اگر نویسنده سهوی یا عمدی ذکر نکند - به صورت نوشته در میان قلاب یا گروه بیاورد. اهمیت این مطلب که سیاح یا جهانگرد در چه روزی و چه مکانی، شاهد چه رویداد یا اثری بوده است، بر تاریخ‌نگاران و علاقه‌مندان به این رشته پوشیده نیست.

۱۱. تغییر «ة» عربی به «ت». در واژگانی که به «ة» عربی منتهی می‌گردید، شکل پارسی آن مورد استفاده قرار گرفته است:

جهة ← جهت

صورة ← صورت

حجة ← حجت

صحة ← صحت

۱۲. دو نکته رمزی خاص کتابت در این آثار مشاهده می شود:

۱-۱۲ حروف «ح» و «م» در بالای دو کلمه؛ به این معنی است که جای این دو کلمه باید تغییر یابد. کاتبان عصر قاجار، به جهت پرهیز از خط خوردگی یا دوباره نویسی، هرگاه متوجه اشتباه خود در کتابت نسخ می شدند، از دو حروف کوچک «ح» و «م» استفاده می کردند.

۱۲-۲ چند حرف «ن» بالای یک واژه، به معنای حذف آن کلمه است. در تهیه لوح فشرده نسخه های خطی، وظیفه خود می دانم از اشخاص زیر نیز سپاسگزاری کنم:

۱. آقای دکتر حبیب الله عظیمی
 ۲. آقای مهدی الماسی
 ۳. خانم فاطمه ایران پناه
 ۴. آقای حسن میرزا محمد علائینی
 ۵. آقای حمیدرضا ناظم زاده
 ۶. آقای صالحی
 ۷. آقای محسن ناصری
 ۸. آقای محمد حسن خلیلی
 ۹. آقای دکتر نعمت الله ایران زاده
 ۱۰. آقای دکتر عارف نوشاهی
 ۱۱. خانم منیژه باقرزاده
 ۱۲. خانم فاطمه علایی
 ۱۳. آقای آصف آگاه
 ۱۴. خانم مژده محمدی
 ۱۵. آقای احمد منزوی
 ۱۶. خانم زهرا سیفی
- کتابخانه ملی ایران
 - کتابخانه ملی ایران
 - کتابخانه ملی ایران
 - کتابخانه کاخ موزه گلستان
 - کتابخانه ملی ملک
 - کتابخانه مرعشی نجفی
 - کتابخانه آستان قدس رضوی
 - کتابخانه مجلس
 - مرکز تحقیقات ایران و پاکستان اسلام آباد
 - کتابخانه مینوی
 - کتابخانه مینوی
 - مرکز احیاء میراث اسلامی
 - کتابخانه تخصصی وزارت خارجه
 - مرکز دائرة المعارف اسلامی
 - مرکز دائرة المعارف اسلامی

دومین دفتر، پنج سفرنامه و یک نسخه خطی را در بر می‌گیرد:

۷. سفرنامه مکه. اثر محمد معصوم علی‌شاه مشهور به نایب‌الصدر شیرازی. صوفی و درویش نامدار عصر قاجار و نویسنده کتاب معروف طرائق‌الحقایق؛ با مقدمه‌ای طولانی و خسته‌کننده، اما سفرنامه‌ای محققانه و در خور توجه به شمار می‌رود. تصحیح کتاب از روی نسخه چاپ سنگی مامبای (بمبئی) صورت گرفته است.

۸. سفرنامه مازندران، که در اصل دو رساله است:

۸-۱ کتابچه سفر مازندران، اثر کلنل برونیار، افسر عالی‌رتبه فرانسوی، که به شکل تحلیلی و نه وقایع‌یومیه نگارش شده است.

۸-۲ رساله در تفصیل حکایات عجیبه و روایات غریبه، اثر حکیم‌الملک گیلانی (حدود ۱۰۵۰ ه.ق.).

نسخه منحصر به فرد این سفرنامه کم‌حجم در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار تهران نگهداری می‌گردد.

۹. سفرنامه عتبات، نوشته علی‌رضا تبیان‌الملک تبریزی، که از روی نسخه منحصر به فرد کتاب (متعلق به کتابخانه مجلس) تصحیح گردیده است.

گرچه ممکن است وقایع روزانه اقامت در عراق نویسنده - که پیرو آیین شیخیه بوده است - ملال‌آور و خسته‌کننده باشد، اما بخش سفر وی در خوزستان و بختیاری حاوی اطلاعات فوق‌العاده ارزشمند تاریخی و جامعه‌شناسی است.

۱۰. مقصود جهان، سفرنامه ادبی میرزا محمود قاجار، شاهزاده و دولتمرد عصر قاجار و فرزند فتح‌علی شاه قاجار، که تصحیح اثر از روی ۳ نسخه خطی موجود در جهان و با مقابله دقیق آنها صورت گرفته است.

این کتاب از منابع مهم لوستان‌شناسی عصر قاجار به شمار می‌آید.

۱۱. سفرنامه همدان، اثر محمد تقی پیشخدمت تجریشی، که رساله‌ای است کم‌حجم، با مضمون خلعت پوشان، که از روی نسخه منحصر به فرد آن (متعلق به کتابخانه کاخ موزه گلستان تهران) تصحیح شده و آئینه‌ای است تمام نما از خصوصیات کارگزاران فاسد رژیم قاجار.

تهران. نیاوران

هارون و هومن